

TIVA ATASÖZLERİ**TUVAN PROVERBS****ПОСЛОВИЦЫ ТУВЫ****Prof. Dr. Mehmet AÇA*****ÖZET**

Zengin bir sözlü kültürü olan Tıvaların atasözlerini konu edinen bu çalışma, söze, Tıvalardaki atasözü kavramı hakkında bilgi vererek başlamıştır. Tıva atasözleri üzerine yapılan bazı çalışmaların tanıtımını, Tıva atasözlerine yönelik, atasözü örnekleri eşliğinde, kısa bir konu (tema), yapı ve işlev değerlendirmesi izlemiştir. Atasözü örnekleri, İ. Plotkina'nın hazırladığı 1953 tarihli kitap ile B. K. Budüp'un sözlü ve yazılı kaynaklardan derlediği atasözlerine yer verdiği 2010 tarihli kitabından alınmıştır. Atasözleri üzerinde yapılan kısa konu (tema), şekil-yapı ve işlev değerlendirmesi, atasözlerinin Tıvaların uzun gözlem ve deneyimleri sonrasında oluşturdukları temel yargılarıyla bu yargılara bağlı ilkelerini, din ve ahlak anlayışlarıyla düşünce sistemlerini, tam bir düşünce kompozisyonu içerisinde edebi sanatların gücünden de yararlanarak çarpıcı bir şekilde ortaya koyduğunu göstermiştir. Diğer Türk topluluklarının atasözleriyle benzerlikler arz eden Tıva atasözleri, genellikle iki dizeden meydana gelmiş olup, şiirsel bir yapıya sahiptir. Atasözlerinin şiirsel bir yapı kazanmasında ise ölçü ve kafiyenin yanı sıra, sözlü anlatımın sunduğu imkânlar, özellikle de edebi sanatlar etkili olmuştur. Tek dize ya da cümleden oluşan örneklerine de sık sık rastlanan atasözleri, tematik ve yapısal özelliklerinin yanı sıra, söyleniş amacı, zamanı ve yeri gereği, işlevselliği ile de öne çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler:

Güney Sibirya, Tıva, atasözü, üleger sös, üleger domak, çeçen sös

ABSTRACT

This study, which has the subject of Tuvan proverbs within a rich verbal culture, sets out by informing about Tuvan proverbs concept. Then some studies related with Tuvan Proverbs were presented. After this presentaion, are discussed the subjects (themes), structure and functions of Tuvan proverbs. Proverb examples were taken from I. Plotkina's book (published in 1953) and B. K. Budup's book (published in 2010). This short subject (theme), structure and function assessment showed that Tuvan proverbs have revealed dramatically the basic judgments, the principles arising from these judgements, concepts of religion and morality and system of thought of Tuvas. Tuvan proverbs—having resemblances with proverbs of other Turkish societies—usually formed of two lines which has a poetic structure. Measurement, rhyme, verbal expression potentials and especially literary arts were effective on Tuvan proverbs to gain a poetic structure. The proverbs which have also common examples of one rhyme

* Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Balıkesir / TÜRKİYE

or sentence, prominence by not only their (thematic) and structural characteristics also with their purpose of pronunciation, their –due to time and place- and functionality.

Key Words:

South Siberia, Tuva, proverb, exemplary saying, eloquent word

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены богатые пословицы Тувы. Она содержит данные о смыслах пословиц. Здесь же изучены некоторые труды, связанные с этими пословицами, сравнительные примеры, краткие темы, структура и функции пословиц. Примеры были взяты из книг И. Плоткиной (1953 г.) и В. К. Бюдюпа (2010 г.). Указанные пословицы созданы на основе длительного наблюдения и рассуждения. Они связаны с религией, нравами, литературой и мышлениями тувийцев. Эти пословицы схожие с пословицами других турецких народностей. Они, в основном, состоят из двух стихотворных строк, имеют характер рифмы и такта, находятся под влиянием устной и письменной литературы. Часто встречаются однострочные пословицы. Наряду с тематикой и структурными особенностями, в них чётко отражена цель, время, место и функция.

Ключевые Слова:

Южная сибирь, Тува, пословица, юледер сёс, юлегер дамак, чечен сёс.

Giriş

Halen Rusya Federasyonu'na bağlı Tıva Cumhuriyeti'nin yanı sıra, Moğolistan'ın kuzey ve kuzeybatısı ile Doğu Türkistan ve Altay bölgesinde yaşayan Tıvalar, zengin bir sözlü geleneğe sahiptir. Güney Sibirya'nın diğer Türk toplulukları gibi, Tıvalar da Türkiye Türkolojisinin ilgi alanına, gecikmeli bir şekilde girmiştir. Türkiye'deki Tıva Türkçesi, Tıva inanç sistemi ve Tıva sözlü edebiyatı konulu çalışmaların günümüzde geldiği nokta, özellikle de Türk dili ve Türk halk bilimi alanlarında çalışanların bilgisi dâhilindedir. Yapılan ve halen tamamlanma aşamasında olan çalışmalar, tanıma ve öğrenme aşamasını henüz tam anlamıyla geçememiş olan Türkiye Türkolojisi açısından büyük önem arz etmekle birlikte, beklenen düzeye ulaşmış değildir. Tıvaların da diğer bazı Türk grupları gibi nüfus, dil, kültür ve kimlik açısından yok olma tehdidi altında olan bir topluluk olduğu gerçeği göz önünde tutulduğunda, Türkiye Türkolojisinin üzerine düşen görevleri yerine getirmek için çok daha gayretli ve çalışkan olması gerekmektedir.

Bugüne kadar Tıva kahramanlık destanları, masalları ve alkışları (algış-yöreelleri) konulu kitap, makale ve bildirilere imza atan bir araştırmacı sıfatıyla, bu yazımızda, Tıvalardaki atasözü kavramı hakkında bilgi vermeye, Tıva atasözleri üzerine yapılan çalışmaları tanıtmaya, Tıva atasözlerini, örnekler eşliğinde, çeşitli açılardan (tema/konu, yapı, işlev) ele almaya çalışacağız. İ. Plotkina'nın 1953 tarihli kitabı ile B. K. Būdüp'ün sözlü ve yazılı kaynaklardan derlediği atasözlerine yer verdiği 2010 tarihli kitabından aldığımız örneklerin bir kısmı, Türkiye'deki Tıva Türkçesi araştırmalarının önde gelen ismi Ekrem

Arıkoğlu tarafından daha önce yayımlanmıştır (Arıkoğlu 2007a, 2007b). Arıkoğlu tarafından antoloji türünden bir çalışmada yayımlanan atasözü örneklerinden bazılarının, Tıva atasözlerini çeşitli açılardan ele almayı amaçlayan bir yazıda yer alması, kanaatimizce, Türk halk bilimi araştırmaları açısından yararlı olacaktır.

1. Tıvalarda Atasözü Kavramı

Tıva atasözlerinin konu (tema), şekil-yapı ve işlev özellikleri ile bu atasözleri üzerine yapılan çalışmalar hakkında bilgi vermeden önce, Türk topluluklarınca atasözlerini karşılamak için kullanılan terimler aktarılacak, ardından da Tıvalardaki atasözü kavramı üzerinde durulacaktır.

Atasözlerine **Hakas**larda “söspek”, “çoooh-çaah”, (Baskakov-İnkijekova-Grekul 1953: 197; Katanov 1963: 9-10; Arıkoğlu 2005: 451), **Yakut**larda “ös hohoon”, “ös hohoono” (Afanaseva-Haritonova 1968: 463; Vasilyev-Kirişçioğlu-Killi 1996: 63-77; Kirişçioğlu 2007: 7), **Çuvaş**larda “vattisen nımahısem”, “attesen nımahısem”, (Yumart 2003: 382-384; Bayram 2010: 30), **Altay**larda “ülger sös”, “kep sös”, “kep le ukaa söster”, “ukpan sös” (Radlov 1866: 1-7; Baskakov-Toşçakova 1947: 79, 172; Surazakov 1975: 57-65; Kandarakovoy-Çumakaeva 1988: 208-210), **Teleüt**lerde “ülger sös” (Radlov 1898: 1857), **Teleñgit**lerde “ülger söz” (Radlov 1866: 1-7), **Şor**larda “kep sös”, “ülger sös” (Direnkova 1940: 348-349; Tannagaşeva-Akalın 1995: 124), **Kazak**larda “makal-mätel” (Ğabdullin 1974: 78-88; Iskakov (red.) 1983: 102, 168; Akkozın (hızl.) 1990), **Kırgız**larda “makal”, “makal-(ı)lakap” “nakıl söz” (Zakitov 1973: 171-186; Yudahin 1994: 549; İbray Uulu (hızl.) 2001; Baycigitov-Samatov-Kasımaliyev 2002: 51-56; Cumakadırovna 2010), **Kazan Tatarlar**ında “mekal” (İsenbet 1959, 1963, 1967; Mehmütov (hızl.) 1987; Urmançeev-Miñnullin 2005: 105-108; Möğtesimova 2005), **Sibirya Tatarlar**ında “makal”, “mäkäl” (Tumaşeva 1992: 147), **Başkurt**larda “mäkäl” (Harisov 1965: 149-153; Nadırşina (hızl.) 1980; Ağışev-vd. 1993: 850; Buranğolov 1995: 34-35; Süleymanov-İbrahimov-Ergun (hızl.) 2004: 243-247), **Özbek**lerde “makal”, “atalar sözi” (Zarif (hızl.) 1947; Akabirov-vd. 1981: 456; Mirzayev-Sarımsakov- Musakulov (hızl.) 1989; İmamov-vd. 1990: 91-99), **Türkmen**lerde “nakıl”, “atasöz” (Köseyev-vd. 1985: 25-27; Yazımov-Balakayev-İşanguliyev 1995: 243-244; Tekin-vd. 1995: 470), **Azeri**lerde “atalar sözü ve meseller” (Efendiyev 1992: 109-121), **Uygur**larda “makal” (Ensari-Beşir-Hudaykul 1925: 199-216; Sadvakasov-Kibirov 1978; Rehim 1979; Abdrahmanov-Mollaudoov-Muçkinova 1988: 323-370; *Uygur Tiliniñ İzahlık Lugati*, 5. c., Milletler Neşriyatı 1995, 32; Öztopçu 1992), **Kumuk**larda “atalar sözleri” (Pekacar 2006; Öztürk-Uyanık 2006), **Karaçay-Malkar**larda “atala söz” (Tenişev-Süyünç (red.) 1989: 86.), **Karakalpak**larda “nakıl-makal” (Niyetullayev (hızl.) 1978; *Karakalpak Tiliniñ Tüsindirme Sözlüğü*, 3. c., Nökis 1988: 262; Maksetov 1996: 152-168.), **Kırım Tatarlar**ında “atalar Sözlüğü”, “zarpu mäsal” (Radlov, 1896: 390-408; Bekirov 1988: 153-165; Asanov 2002),

Dobruca Tatarlarında “atasözü” (Zajaczkowski 1975:26-35), *Karaylarda* “atalar sözi” (Polkanov 1995), *Irak Türkmenlerinde* “eskiler sözü”, “atasözü” (Zabit 1961; Terzibaşı 1962; Vasfi 2001.), *İran Türklerinde* “atalar Sözü” (Esatullah 1378/1999; Zaferhah 1379/2000: 207-219.), *Nogaylarda* “makal” (Baskakov-vd. (red.) 1963: 211), *Gagauzlarda* “söyleyiş” (Baboglu 1969: 105-111) denmektedir.¹

Tivalarda ise atasözlerine “üleger domak” ve “üleger sös” denmektedir (Plotkina 1955; Plotkina-Kalzan 1955; Hadahane-Sagan-ool 1966; Tenişev (red.) 1968: 446; Kuular-Kalzan 1976: 100-114; Kurbatskiy 2011: 342-345; Arıkoğlu-Kuular 2003: 114; Arıkoğlu 2007: 257-262; Būdüp 2010).² 1968 tarihli *Tuvinsko-Russkiy Solovar*’da “üleger sös”ün Rusça karşılığı olarak “atasözü”, “atalar sözü” ve “darb-ı mesel” anlamlarına gelen *poslovitsa*; “üleger domak” içinse, “atalar sözü” anlamına gelen *pogovorka* yazılmıştır (446). Aynı sözlükte “üleger” kelimesine ise “örnek, numune, model, timsal, misal, tip, şablon, form”; “domak” kelimesine ise “konuşma, dil, söz” anlamları verilmiştir (170, 446). “Üleger” kelimesi, bir önceki paragraftan da anlaşılacağı üzere Altay, Teleüt, Teleñgit ve Şor lehçelerinde “ülger” biçiminde yer almış, sonuna eklenen “sös” ya da “söz” kelimesiyle birlikte “atasözü” anlamını yüklenmiştir. Mehmet Ölmez, bir çalışmasında bu kelimenin, Moğolcada “üliger” biçiminde yer aldığını belirtmiştir (Ölmez 2007: 287).

Tıva atasözleriyle ilgili çalışmalarda yer alan “çeçen sös” ibaresindeki “çeçen” kelimesinin karşılığı, 1968 tarihli *Tuvinsko-Russkiy Solovar*’da “belagatlı, beliğ” olarak verilmiştir (531). Buradan da Tıva lehçesindeki “çeçen sös”ün “belagatlı ya da beliğ söz” anlamına geldiği, “üleger domak” kadar yaygın olmamakla birlikte, neden belagatlı sözler olan atasözlerini de karşılamak için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Mehmet Ölmez, Tıva lehçesinde “zarif, şık, güzel konuşan” anlamlarına gelen bu kelimenin Moğolcada “çeçen” ve “seçen” biçimlerinde “akılı, zeki” anlamında; Halha dilinde ise “tsetsen” biçiminde “akıllı, uygun” anlamlarında yer aldığını belirtmiştir (Ölmez 2007: 113). Tıva lehçesindeki “belagatlı, beliğ” anlamlarının yanı sıra, belagatlı söz söyleyen, söz ustası, akıllı, bilge anlamlarına da gelen ve usta, akıllı, bilge, ustaca anlamlarındaki “mergen” keimesiyle birlikte ikilime (çeçen-mergen) halinde kullanılan “çeçen” kelimesi, diğer Türk lehçelerinde de, örneğin Kazak, Kırgız, Karakalpak, Tatar ve Başkurt lehçelerinde “çeçen”, “şeşen” ve “sesen” biçimlerinde yer almıştır.³ Kazak Türklerinin sözlü geleneğinde, “şeşendik sözler”⁴ adı verilen hikmetli sözler oldukça yaygındır. İçeriğine göre “şeşendik arnav sözler”, “şeşendik tolğav sözler” ve “şeşendik dav sözler” diye üçe ayrılan “şeşendik sözler” (hikmetli sözler), halk hayatına bağlı duygu ve düşünceleri sanatlı, belagatlı bir dille aktarma işlevini yerine getirmiştir. “Şeşendik sözler”, diğer bazı anlatı türlerinin yanı sıra, atasözü ve deyimlerle yakın bağlara sahiptir (Adambayev 1960: 143-215).

2. Tıva Atasözleri Üzerine Yapılan Çalışmalar

Tıva atasözleriyle ilgili çalışmalar, atasözleri hakkında genel bilgiler veren birkaç kitap bölümünün dışında, genellikle sözlü ve yazılı kaynaklardan derlenen metinlerin yayımından ibarettir.⁵ Bunun yanı sıra, Sovyetler Birliği döneminde yayımlanan ve Sibiryaya topluluklarının sözlü edebiyat ürünlerine yer veren bazı kitaplarda da Tıva atasözü örnekleri yer almıştır. Genellikle Tıva Cumhuriyeti bünyesinde hazırlanan bu çalışmalara, Türkiye’den de atasözü metinlerine yer veren bir iki çalışmayı da eklemek mümkündür. Kırgızistan’da ise, 2010 yılında Kırgız, Altay, Hakas ve Tıva atasözlerinin benzer ve farklı yönlerini ele alan bir doktora tezi hazırlanmıştır. Tıva atasözleri üzerine yapılan inceleme ve metin yayımı türünden çalışmalar, aşağıda, kronolojik sıralama gözetilerek kısaca tanıtılmıştır.

İ. Plotkina tarafından hazırlanıp da “Dıl, Literatura Bolgaş Töögünüñ Tıva Ertem-Şinçilel İnstitutu” tarafından 1953 yılında Kızıl’da yayımlanan *Tıva Ulustuñ Üleger Sösteri Bolgaş Domaktarı* adlı kitapta “Çaa Üleger Söster Bolgaş Domaktar” (Yeni Atasözleri) başlığı altında Sovyet döneminde “emek”, “emekçi” ve “kolhoz” kavramları etrafında meydana getirilen 16; “Ergi Üleger Söster Bolgaş Domaktar” (Eski Atasözleri) başlığı altında ise 80 adet “eski atasözü”ne Rusçaya tercümeleriyle birlikte yer verilmiştir. Toplam 96 atasözüne yer veren bu kitapla, Tıva atasözleri ilk defa bir kitap formatında yayımlanmıştır. Anılan kitabın ikinci baskısı, 1955 yılında, Plotkina ve A. Kalzan tarafından hazırlanmıştır (Plotkina-Kalzan 1955).

1961 yılında Moskova’da yayımlanan *Poslovitsı i Pogovorki Narodov Vostoka* adlı kitapta, diğer doğu halklarıyla birlikte, Tıvaların atasözlerine de yer verilmiştir. Tıva atasözleri, Sovyet halklarının atasözleriyle deyimlerine yer veren ve 1963 yılında Moskova’da yayımlanan *Poslovitsı i Pogovorki Narodov SSSR* adlı kitapta da yer almıştır.

Tıva’da yayımlanıp da Tıva atasözlerine yer veren ikinci kitap, M. Hadahane ve O. Sagan-ool tarafından *Tıva Üleger Domaktar Bolgaş Çeçen Söster* adıyla 1965 yılında Kızıl’da yayımlanmıştır (Hadahane-Sagan-ool 1965). Kitabın ikinci baskısı, aynı isimler tarafından 1966 yılında Kızıl’da *Tıva Üleger Domaktar Çeçen Söster* adıyla yapılmıştır (Hadahane-Sagan-ool 1966). Kitapta, Tıva atasözlerinin Rus diline de tercüme edildiği görülmektedir. Kitabın Tıvaca kısmı Sagan-ool, Rusça kısmı ise Hadahane tarafından hazırlanmıştır. Aynı kitap, M. A. Hadahane ve O. K. Sagan-ool tarafından 1976 yılında, *Çonnuñ Çeçeni Tıva Üleger Domaktar Çeçen Söster* adıyla yayımlanmıştır (Hadahane-Sagan-ool 1976). Kitabın üçüncü baskısı, ilk iki baskıya nazaran çok daha düzenli ve hacimlidir. Çok sayıda atasözüne yer veren kitabın giriş kısmında, atasözleri kapsamlı bir şekilde analiz edilmiştir. Ekrem Arıkoğlu, Türk Dünyası edebiyat metinlerine yer veren bir antolojide yayımlanmış olduğu Tıva atasözlerini bu son baskıdan almıştır (Arıkoğlu 2007a). Her üç baskı da 1945 yılında Tıva’da kurulan “Dıl, Literatura Bolgaş Töögünüñ Tıva Ertem-Şinçilel

İnstitutu” tarafından yapılmıştır. Bu vesileyle, anılan enstitünün Tıva sözlü edebiyatı ürünlerinin derlenmesi ve yayımlanmasında önemli bir yere sahip olduğunu belirtmekte yarar vardır. Adı, daha sonra “Tıvanın Gumanitarlığı Şinçilelder İnstitutu” olarak değiştirilen enstitünün 1946-2001 tarihleri arasında yaptığı Tıva sözlü edebiyatıyla ilgili yayımların bir listesine, enstitü tarafından yayımlanan *Uçenie Zapiski*’nin 2002 tarihli 19. cildinde Z. M. Monguş imzasıyla yer verilmiştir (Monguş 2002: 308-324).⁶

G. L. Permyakov tarafından 1968 yılında Moskova’da yayımlanan ve doğu halklarının atasözlerinden seçmelere yer veren *İzbrannie Poslovitsı i Pogovorki Narodov Vostoka* adlı kitapta, Tıva atasözlerinden örneklere de yer verilmiştir (Permyakov 1968).

Atasözlerinin geleneksel toplumlarda genç kuşaklara değer ve düşünce aktarımında önemli bir rol üstlendiği bilinen bir husustur. Bu nedenle, araştırmacılarca, atasözlerinin geleneksel toplumlardaki değer ve düşünce aktarımındaki rolü ile genç kuşakların eğitimindeki yeri üzerinde de durulmuştur. N. İ. Anisov’un Tıva atasözlerini halk eğitimi ve buna bağlı sorunlar açısından ele aldığı 1968 tarihli bir çalışması, *Sbornik Uçebno-Metodiçeskih Statey v Pomoşç’ Uçitelyu* adlı kitapta yer almıştır (Anisov 1968: 178-201).

Tıva atasözleri hakkında yapılan en kapsamlı değerlendirme, Ç. Ç. Kuular ile A. K. Kalzan’a aittir (Kuular-Kalzan 1976: 100-114). *Tıva Ulustuñ Aas Çogaalı* (Kızıl 1976) adlı Tıva sözlü edebiyatı türlerini tanıtan kitapta yer alan ve Kuular ile Kalzan tarafından kaleme alınan “Üleger Domaktar Bolgaş Çeçen Söster” başlıklı bölümde, Tıva atasözleri; işlevleri, biçim ve muhteva özellikleri, temaları, edebi ve estetik yönleriyle kapsamlı bir şekilde tanıtılmıştır. Kuular ve Kalzan tarafından kaleme alınan bu bölüm, yüzyılları kapsayan deneyim ve gözlemler sonrasında meydana gelen ve bu deneyim ve gözlemlerle ulaşılan yargıları kalıplaşmış bir şekilde kuşaktan kuşağa aktaran, içinde meydana geldikleri toplumların dünya görüşleriyle psikolojilerini yansıtan atasözlerinin biçim ve muhteva özellikleri, temaları ve işlevlerini, Tıvaların yaşadıkları sosyal, kültürel ve tarihsel süreç ile bu sürecin neden olduğu değişim ve dönüşümü de göz önünde tutarak ele alması bakımından önemlidir. Kuular ile Kalzan, tespit ve değerlendirmelerini yaparken kullandıkları atasözü örneklerini, İ. Plotkina ve Kalzan tarafından 1955 yılında Kızıl’da yayımlanan *Tıva Ulustuñ Üleger Sösteri Bolgaş Domaktarı* adlı kitapla M. Hadahane ile O. Sagan-ool’un 1966 yılında Kızıl’da yayımladıkları *Tıva Üleger Domaktar Çeçen Söster* adlı kitaptan almıştır.

Tıva atasözleri hakkında bilgi veren bir başka kaynak ise, G. N. Kurbatskiy tarafından kaleme alınan *Tuvintsı v Svoem Folklore. İstoriko-Etnografiçeskie Aspektı Tuvinskogo Folklorı* adlı eserdir. Rusça eserin, “Tuvinskiy Folklor Kak Fakt Duhovnoy Kulturu” başlıklı üçüncü bölümünün “Poslovitsı i Pogovorki” alt başlığı altında, Tıva atasözleri, örnekler eşliğinde

kısaca tanıtılmıştır (Kurbatskiy 2001: 342-345). Kurbatskiy de atasözü örneklerini, Kuular ile Kalzan'ın yararlandıkları 1955 ve 1966 tarihli kitaplardan almıştır.

B. K. Būdüp tarafından yayımlanan *Tıva Üleger Domaktar Bolgaş Çeçen Söster* (Kızıl 2010) adlı kitapta, Tıva atasözlerine iki bölüm halinde yer verilmiştir. 7 ile 69. sayfalar arasındaki birinci bölümde yer alan 514 atasözü daha önce yayımlanmış olan çalışmalardan alınırken, 70 ile 101. sayfalar arasındaki ikinci bölümde yer alan 256 atasözü, bizzat Būdüp tarafından sözlü gelenekten derlenerek kitaba dâhil edilmiştir. Būdüp, kitabına aldığı atasözlerini, alfabetik sıralamaya göre kaydetmiştir. Birinci bölümdeki atasözlerini S. Sarıg-ool, İ. Medeeçi, O. Sagan-ool, M. Hadahane, A. K. Kalzan, D. S. Kuular, S. M. Orus-ool, Ç. Kuular ve O. Darıma gibi isimlerin yaptığı çalışmalardan aldığı anlaşılın Būdüp'ün, atasözü derlediği Kara-Höl'lü (Bay-Tayga'ya bağlıdır) Kūjüget Dörtten-ool (lakabı, Kövey), Kök-Çıraalı (Ulug-Hem'e bağlıdır) Monguş Biçel (lakabı, Ulug-Biçel), öğretmen Kombu Şalçak Norbuyeviç, Bayan-Talalı (Çöön-Hemçik'e bağlıdır) Kuular Orus Döngür-ooloviç, Savıy Kırgıs Uzun-ooloviç, Kara-Höllü (Bay-Tayga'ya bağlıdır) Kūjüget Balgan Lençayeviç gibi isimlerden söz etmekle birlikte, ikinci bölümde yer alan atasözlerini derlediği kaynak kişiler hakkında tam bir bilgi vermediği görülmektedir. Nitekim Būdüp de kitabının 5. sayfasında atasözlerini derlediği kişiler hakkında derleme aşamasında herhangi bir bilgi toplamamasının üzücü bir şey olduğunu, bu eksikliğin derleme yaptığı dönemlerde hiçbir araştırmacının böyle bir kaygı taşımamasından kaynaklandığını ifade etmiştir. Gerçekten de o dönemde derleyicilerin makale ve kitaplarında, derledikleri atasözlerini kimlerden, nerede ve nasıl derledikleri hakkında bilgi vermedikleri görülmektedir. Atasözü ve deyim gibi kalıplaşmış sözlerin derlenmesi sırasında pek uyulmayan bu kurala, destan ve masal gibi anlatı türleri söz konusu olduğunda azami derecede uyulduğunu belirtmekte yarar vardır. Būdüp, kitabının "Kapsırılga" (Ek, İlave) bölümünde "Tıva Üleger Domaktar Bolgaş Çeçen Söster" başlığı altında, Tıva atasözlerinin konu (tema), yapı ve işlev özelliklerini ele almıştır (Būdüp 2010: 103-121). Būdüp tarafından 2003 yılında kaleme alındığı anlaşılın bu bölüm, Tıva atasözleriyle ilgili önemli bir yazıdır.

Tıva atasözleri, karşılaştırmalı çalışmalara da konu olmuştur. Kırgız araştırmacı Abdubaliyeva Baktıgul Cumakadırovna tarafından hazırlanan 2010 tarihli *Türk Elderinin Makaldarının Calpılıktarı Cana Özgöçölüktörü* (Kırgız, Altay, Hakas, Tuva Makaldarı) başlıklı doktora tezinde, Kırgız atasözleri Altay, Hakas ve Tuvaların atasözleriyle karşılaştırılmıştır. Kırgız atasözlerini Tıva atasözleriyle de Tıva-Kırgız münasebetleri hakkında bilgiler vererek karşılaştıran Cumakadırovna, çalışmasına İ. A. Plotkina ile A. Kalzan'ın yayımladığı *Tıva Ulustuñ Üleger Sösteri Bolgaş Domaktarı* (Kızıl 1955) ile M. Hadahane ve O. Sagan-ool tarafından hazırlanan *Tıva Üleger Domaktar, Çeçen Söster* (Kızıl 1966) adlı kitaplardan aldığı 234 adet Tıva atasözünü dâhil

etmiştir. Cumakadırovna, çalışmasında yer verdiği bu atasözlerinin, Kırgızlardaki benzerlerini ve yakın anlamlılarını da tespit etmiştir.

Tıva atasözleriyle ilgili Türkiye’deki bugüne dek en önemli metin yayımı, 2007 yılında Ekrem Arıkoğlu tarafından yapılmıştır (Arıkoğlu 2007a). Arıkoğlu, *Türk Dünyası Ortak Edebiyatı. Türk Dünyası Edebiyat Metinleri Antolojisi*’nin 8. cildinde, O. K. Sagan-ool ve M. A. Hadahane tarafından 1976’da Kızıl’da yayımlanan *Çonnuñ Çeçeni Tıva Üleger Domaktar Çeçen Söster* adlı kitaptaki 130 kadar atasözünü Latin harflerine ve Türkiye Türkçesine aktarmıştır. Sagan-ool ile Hadahane’den aktarılan atasözlerinin bir kısmı, Arıkoğlu’nun, A. Bican Ercilasun’un editörlüğünde hazırlanan *Türk Lehçeleri Grameri* adlı kitaba yazdığı “Tuva Türkçesi” başlıklı bölümde de yer almıştır (Arıkoğlu 2007b: 1217-1218).

Sadece Tıva atasözlerine yer vermek amacıyla hazırlanmamakla birlikte, Özkul Çobanoğlu’nun Türk Dünyası ortak atasözleri konulu kitabı (2004) ile Fatih Kirişçioğlu’nun Saha (Yakut) atasözleri konulu kitap çalışmasında (2007), Tıva atasözlerine de yer verilmiştir. Kitabına 50 civarında Tıva atasözünü alan Çobanoğlu, bu atasözlerinin başta Türkiye Türkleri olmak üzere, diğer Türk topluluklarındaki benzer ya da paralellere de yer vermiştir. Kirişçioğlu ise kitabına aldığı Saha (Yakut) atasözlerini Altay, Tıva ve Hakas atasözleriyle karşılaştırmış ve bu bağlamda 120 civarında Tıva atasözüne yer vermiştir. Altay ve Hakas atasözlerini Ekrem Arıkoğlu ile İbrahim Dilek’in çalışmalarından aldığını belirten (s. 5) ve bu çalışmaların künyelerini “Kaynaklar” kısmında kaydeden Kirişçioğlu, Tıva atasözleriyle ilgili kaynağının künyesine yer vermemiştir. Yazar, Tıva atasözlerini, kitabın “Söz Başı”nda yer alan “Diğer Sibirya Türk topluluklarının atasözleri Ekrem Arıkoğlu ve İbrahim Dilek’in çalışmalarından alınmıştır.” (s. 5) cümlesinden de anlaşılacağı üzere, Ekrem Arıkoğlu’nun bir başka çalışmasından almış olmalıdır.

3. Tıva Atasözlerinin Konu (Tema), Yapı ve İşlev Özellikleri

Tıvalar arasında “üleger domak”, “üleger sös” ve “çeçen sös” olarak adlandırılan atasözleri, Tıvalı araştırmacılarca, konuları (temaları), işlevleri ve yapısal özellikleri göz önünde tutularak tanımlanmıştır. Konu ve işlev özellikleri, atasözlerinin sınıflandırılmasında da başlıca etkindir. Örneğin, 1976 yılında yayımlanan *Çonnuñ Çeçeni Tıva Üleger Domaktar Çeçen Söster* adlı kitapta, Tıva atasözlerine “yurt için savaş ve barış”, “zalimler aleyhinde”, “halkın emelleri, hayalleri hakkında”, “iş-meslek hakkında”, “cimri-hasis insan hakkında”, “gevezelik, boş konuşma hakkında” gibi başlıklar altında yer verilmiştir (Hadahane-Sagan-ool 1976). Tıva atasözlerinin her zaman tema (konu) ve işlevlerine göre gruplandırılarak yayımlandığını söylemek mümkün değildir. Örneğin, B. K. Büdüp tarafından hazırlanan kitaptaki atasözleri, herhangi bir konu (tema) ve işlev tasnifine tabi tutulmaksızın, harf sıralaması esas alınarak yayımlanırken (Büdüp 2010), İ. Plotkina’nın hazırladığı 1953 tarihli kitaptaki atasözleri, “feodal dönem” (Sovyet öncesi dönem) ve “Sovyet

dönemi” esas alınarak “Çaa Üleger Söster Bolgaş Domaktar” (Yeni Atasözleri) ve “Ergi Üleger Söster Bolgaş Domaktar” (Eski Atasözleri) başlıkları altında yayımlanmıştır (Plotkina 1953).

Marksist ideolojinin de etkisiyle, bazı araştırmacılarca, daha çok feodal dönem zulmüne karşı yorum ve eleştirileri içeren örnekleri öne çıkarılan atasözleri, Tıvaların uzun gözlem ve deneyimleri sonrasında oluşturdukları temel yargılarıyla bu yargılara bağlı ilkelerini, din ve ahlak anlayışlarıyla düşünce sistemlerini tam bir düşünce kompozisyonu içerisinde edebi sanatların gücünden de yararlanarak çarpıcı bir şekilde ortaya koymuştur. Günlük hayatın işleyiş kurallarını oluşturan değerleri ve normları bildiren ve genellikle iki dizeden oluşan bu belagatlı sözler, Tıvaların dünya görüşlerinin, bireysel ve toplumsal olayları gözleme ve yorumlama biçimlerinin, hayat tarzlarının, hayata dair deneyimlerinin ve tarihsel geçmişlerinin öğrenilmesinde önemli bir yere sahiptir. Ç. Ç. Kuular ile A. K. Kalzan, 1976 tarihli *Tıva Ulustuñ Aas Çogaalı* adlı kitaba yazdıkları “Üleger Domaktar Bolgaş Çeçen Söster” başlıklı bölümde (Kuular-Kalzan 1976: 100-114), Tıva atasözleri hakkında bilgi verirken temaları ve işlevleri üzerinde daha fazla durmuşlardır. Atasözlerinin yapısal özelliklerini de ele alan araştırmacıların, tema (konu) ve işlev üzerinde daha fazla durmaları, atasözlerinin doğasından kaynaklanmaktadır. Çünkü bu kalıplaşmış belagatlı sözler, toplumsal olayların, birey ve toplum hayatının, sosyal ilişkilerin, insan karakterinin uzun bir süre gözlemlenmesi sonucunda ortaya çıkarak yapılan gözlemlerle yaşanan deneyimler sonrasında ulaşılan yargıları kuşaktan kuşağa aktarmışlardır. Muhataplarına iyiyle kötüyü ayırt etmeyi, doğru yolu izlemeyi, doğru bir pozisyonda olmayı öğütleyen Tıva atasözleri ahlak, doğruluk, adalet, iyilik, emeğe saygı, bilgi, hoşgörü, cömertlik, çalışkanlık, sevgi, dostluk, vatan sevgisi, misafirperverlik gibi temel kavramlar üzerine kurulmuştur. Kaynakları, oluşum süreçleri, aktarım nedenleri ve ortamları ile ilettikleri mesajlar göz önünde tutulduğunda, atasözlerinin neden daha çok tema ve işlevleri esas alınarak tanımlandığı daha iyi anlaşılacaktır. Tıvalı araştırmacılar tarafından atasözlerinin yapısal özellikleri üzerinde de durulmuştur. Yapısal özelliklerinin başında, kısa ve kalıplaşmış olmaları gelmektedir. Çoğunlukla iki dizeden oluşan Tıva atasözlerinde sözlü anlatımın sunduğu hemen her türlü imkândan yararlanılmış, sık sık edebi sanatlarla başvurulmuş, pek çok atasözüne manzum (şiirsel) bir özellik kazandırılmıştır.

Toplumsal olaylardan ders alınmasını hatırlatan, ahlaki öğütler ve dersler veren, gözlem ve deneyimler ışığında bireye ve topluma yol gösteren, geleneksel toplumun değer yargılarıyla hükümlerini edebi bir üslupla kısa ve net bir şekilde kuşaktan kuşağa aktaran ve genellikle geniş zaman, emir ve gereklilik kipleriyle kurulan Tıva atasözlerinin şiirsel bir yapı kazanmasında, Kuular ile Kalzan’ın da ifade ettiği gibi (Kuular-Kalzan 1976: 108), sentaktik paralelizmin önemli bir yeri vardır. Genellikle iki dizeden meydana gelen Tıva atasözlerinin bir dizesi (çoğunlukla ikinci dizesi) insanlarla, diğeri ise herhangi

bir başka varlıkla, özellikle de hayvanlarla ilgilidir. Bu tür atasözlerinde yargı, ikinci dizede yer almaktadır. İlk dize, esas düşünceyi kuvvetlendirici bir göreve sahiptir:

A't kiştejip tanjar

Kiji çugaalajip tanjar.

(Atlar kişneşe kişneşe,
İnsanlar konuşa konuşa tanışır.)

Çut bolurga ut semirir,

Aarıg bolurga lama bayur.

(Salgın hastalık olduğunda köpek semirir,
Hastalık olduğunda lama zengin olur.)

A'ttı bağlap ööredir

Anıyaan surgap ööredir.

(At bağlanarak,
Genç öğüt verilerek eğitilir.)

Tıva atasözlerinde, anlamı yakınlaştıran paralelizmin yanı sıra, zıtlılaştırıcı paralelizm örneklerine de rastlanmaktadır:

Buura kırur

Bodagan özer.

(Erkek deve kocar
Yavrusu büyür, gelişir.)

İyi dağınıñ arazı çook-daa bolza, deespes

İyi kijiniñ arazı irak-daa bolza, körjür.

(İki dağın arası yakın da olsa birbirine kavuşmaz,
İki insanın arası uzak da olsa görüşür.)
(Dağ dağa kavuşmaz,
İnsan insana kavuşur.)

Örtengen sından ıyaş ünner,

Ölgen öşküden dük ünnes.

(Yanan yamaçta ağaç biter,
Ölen keçide kıl bitmez.)

Genellikle iki dizeden oluşan Tıva atasözlerinin şiirsel bir yapı kazanmasında, sentaktik paralelizmin yanı sıra, ölçü ve kafiyenin de önemli bir yeri vardır. Bir cümleden oluşan atasözlerinin dışındaki atasözlerinde dizeler, çoğunlukla 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10 heceden oluşmaktadır.

Bardam bak, (3)

Şaldañ sook. (3)

(Kibirli kötü

Çıplak soğuk)

<i>Añ oruu-han</i>	(4)
<i>Mal oruu-çağ.</i> (Av yolu kan Mal yolu yağ)	(4)
<i>“Bar” deen-bagay</i>	(4)
<i>“Kel” deen-eki</i> (“Git” diyen kötü “Gel” diyen iyi)	(4)
<i>Arninga algaar</i>	(5)
<i>Artinga baktaar</i> (Yüzüne överler (Ardından söverler)	(5)
<i>Bagda doñ bijig</i>	(5)
<i>Söste şın bijig</i> (Bağda düğüm sağlam Sözde doğru sağlam)	(5)
<i>A’diñ çok-daa bolza,</i>	(6)
<i>Argamçıñ belekte</i> (Atın olmasa da Kemendini hazır tut)	(6)
<i>Murnaanniñ mörüzü</i>	(6)
<i>Soñnaanniñ şoruzu</i> (Birincinin başarısı Sona kalanın kabahati)	(6)
<i>Ava kiji “tölüm” deer</i>	(7)
<i>Aji-töli “şölüm” deer</i> (Ana “evladım” der Evladı “kırım” der)	(7)
<i>Ajulinga kızımak</i>	(7)
<i>Amıdıralga inak.</i> (İşinde çalışkan Hayatta sevimli)	(7)
<i>Dag körbeyn, edeeñ azınma</i>	(8)
<i>Sug körbeyn, idiñ ujulba</i> (Dağı görmeden eteğini toplama Suyu görmeden ayakkabını çıkarma)	(8)
<i>Dılñ-bile dit ujurba,</i>	(8)
<i>Aksiñ-bile aal köjürbe</i>	(8)

(Dilinle çam devirme
Ağzınla ev göçürme)

Damıraktar çulgaş, hem bolur, (9)
Taramıktar çulgaş, küş bolur. (9)
(Su gözeleri birleşip ırmak olur
İnsanlar birleşip kuvvet olur)

Kaggan sööktü katap hemdives (9)
Kaggan eştı katap kıygırbas (9)
(Atılan kemik bir daha kemirilmez
Atılan dost bir daha çağrılmaz)

Ajıldan desken türegge düjer (10)
Biligden desken çazıgga düjer (10)
(İşten kaçan sefalet düşer
Bilgiden kaçan hataya düşer)

Kıdistiñ ekizi salıjında (10)
Kijiniñ ekizi büdüjünde (10)
(Keçenin iyisi işçiliğinde
Kişinin iyisi terbiyesinde)

Tıva sözlü geleneğinde, hece ölçüleri eşit olmayan çok sayıda iki dizeli atasözü de bulunmaktadır. Bu tür atasözlerinde dizeler genellikle 4-5, 5-6, 6-7, 7-8, 8-9, 9-10, 11-12 heceden oluşmaktadır. Dize sayısı üçe ve dörde kadar çıkan atasözlerine de yer yer rastlanmaktadır:

Kılıktıg kijiniñ ajındırarı belen,
Melegey kijiniñ megeleeri belen,
Kortuk kijiniñ korgudarı belen.
(Kızgın kişiyi öfkelenmesi kolay,
Ahmak kişiye yalan söylemesi kolay,
Korkak kişiyi korkutması kolay.)

Dovuraktan despe-
Todug çurttalğan ol.
Malğaştan despe-
Bay çurttalğan ol.
(Topraktan kaçma
Tok yaşatan odur.
Çamurdan kaçma
Zengin yaşatan odur.)

Dezig atka
Dezig at kattıjar,
Tenek kijige
Tenek kiji kattıjar

(Tutulmaz ata
Tutulmaz at katılır,
Yaramaz kişiye
Yaramaz kişi katılır.)

Kortuu hovagan deg,
Dezii deeldigen deg,
Çılçıraaçı saaskan deg,
Sarul çoğu mezil deg.
(Korkak kelebek gibi,
Ürkek uçurtma gibi,
Geveze saksığan gibi,
Akılsız lota balığı gibi.)

Yukarıda da ifade edildiği üzere, Tıva atasözlerinin şiirsel bir yapı kazanmasında kafiyenin önemli bir yeri vardır. Atasözlerinde ahenk ses, kelime ve ek tekrarları ile sağlanmaktadır. Tıva atasözlerinde aliterasyonla dize sonu kafiyenin yanı sıra, dize içi kafiyeye de rastlanmaktadır.

Eştiñ ergizi eki
Ettiñ çaazı eki.
(Dostun eskisi iyi,
Etin tazesi iyi.)

Eki kijee eş höy,
Eki a'tka ee höy.
(İyi insana dost çok,
İyi ata sahibi çok)

Hömge şivegey herek,
Hörükke hömür herek.
(Köseleye biz gerek,
Körüğe kömür gerek.)

Bagda doñ bijg
Söste şın bijg
(Bağda düğüm sağlam,
Sözde doğru sağlam)

Ava kiji "tölüm" deer,
Ajı-tölü "şölüm" deer.
(Ana "evladım" der,
(Evladı "kırım" der.)

Hopçu kadın saaskan
Hoptak haan kaargan
(Dedikoducu kadın saksığan,
Açgözlü han karga.)

*Dag körbeyn edeeñ azınma,
Sug körbeyn idiñ ujulba.*
(Dağı görmeden eteğini toplama,
Suyu görmeden ayakkabımı çıkarma)

*Köşkende, teve herekçok
Keşkende, heme herekçok*
(Göçünce deve gerekmez,
Geçince kayık gerekmez.)

*Dag bedik-daa bolza, kırlıg,
Dalay tereñ-daa bolza, düptüg.*
(Dağ büyük de olsa kenarlı
Deniz derin de olsa dipli.)

*Hag odundan halap üner,
Katki sösten hop üner.*
(Kıvılcımdan yangın çıkar,
Alaylı sözden dedikodu çıkar.)

Genellikle kafiyenin temel ahenk unsuru olduğu iki dizeden oluşan Tıva atasözlerinde sözlü anlatımın sunduğu bütün imkânlardan, özellikle de edebi sanatlardan sık sık yararlanılmıştır. Edebi sanatlar, atasözlerine edebi-şiiresel bir özellik kazandırmanın yanı sıra, anlatımı çok daha güçlü ve etkili kılmaktadır. Sık sık karşılaştırmalar yapılan atasözlerindeki edebi sanatların başında ise epitet, teşbih, mübalağa, kinaye gelmektedir.

Epitet:

*Uzun dil başka oraajır
Uzun edek butka oraajır*
(Dilin uzunlu başa dolandır,
Eteğin uzunlu ayağa dolandır.)

*Kolçuk kiji bagay,
Hoozun sös duza çok.*
(Övünge kişi kötü,
Boş söz faydasız.)

*Çaşpaa kijiniñ sözü höy,
Çalgaa kijiniñ çıldaa höy.*
(Dalkavuğun sözü çok,
Tembelin bahanesi çok.)

*Hopçu kadın-saaskan,
Hoptak kaan-kaargan.*
(Dedikoducu kadın sakağan,

Açgözlü kağan karga.)

Höy söste olça çok,
Çaŋgıs söste hor çok
(Çok sözde kazanç yok,
Az sözde zarar yok.)

Hoyugan a'tiñ karaa köskü,
Kortuk kijiniñ kulaa duju
(Ürkek atın gözü keskin,
Korkak kişinin kulağı hassas.)

Çidig baldaa ıyaş çımçak
Çige kijee şiriin çımçak
(Keskin baltaya ağaç yumuşak,
Doğru kişiye sert yumuşak.)

Çadag kijee çer irak,
Çalgaa kijee çem irak
(Yaya kişiye yer uzak,
Tembel kişiye yemek uzak)

Kurgak ıyaş çuluk çok,
Kurug çugaa duza çok.
(Kuru ağaç usaresiz,
Boş söz faydasız.)

Oorju kiji kodançı ttan korgar,
Toolçu kiji uyguju kijiden korgar
(Hırsız kişi bekçi köpeğinden korkar,
Destancı-masalıcı kişi uykucu kişiden korkar.)

Teşbih:

Kortuu hovagan deg,
Dezii teeldigen deg,
Çılçıraaçı saaskan deg,
Sarul çogu mezil deg.
(Korkak kelebek gibi,
Ürkek uçurtma gibi,
Geveze saksığan gibi,
Akılsız lota balığı gibi.)

Daş deg ak
Dag deg karanı bazar.
(Taş kadar ak
Dağ gibi karayı basar)

Mübalâğa:*Daş deg ak**Dağ deg karanı bazar.*

(Taş kadar ak

Dağ gibi karayı basar)

Kinaye:*Murnay üngen kulaktı**Soñnay üngen mıyıs erter.*

(Önceden çıkan kulağı

Sonradan çıkan boynuz geçer.)

(Boynuz kulağı geçer)

Kırgan at oruk çaspas.

(Yaşlanan at yoldan şaşmaz.)

*Daartagı çagdan**Bögüngü ökpe deere.*

(Yarınki yağdan

Bugünkü ciğer yeğdir.)

Hat çokta sigen bajı şimçeves.

(Rüzgâr yokken ot başı oynamaz.)

(Ateş olmayan yerden duman çıkmaz.)

Karşılaştırma:*Uluurgak kijiden**Ugulza çok idik deere.*

(Böbürlenen kişiden

Nakışsız ayakkabı yeğdir)

*Adı ölürünüñ ornunga**Bodu ölgeni deere.*

(Adın öleceğine

Kendin öl daha iyi)

(Adın çıkacağına canın çıksın)

4. Sonuç

Tıva atasözleri konulu bu kısa değerlendirme ile ulaştığımız sonuçları, şu şekilde aktarabiliriz.

Büdüp'ün de ifadesiyle, atasözlerine, halkın önemli bir kısmı tarafından "üleger domak" ve "çeçen sös" denilmektedir. Atasözlerine yer veren kaynaklarda "üleger çugaa", "çeçen çugaa", "çeçen domak" gibi terimlere de rastlanmaktadır.

Tıvalı araştırmacılarca atasözlerini tanımlama ve sınıflandırmada, daha çok konu (tema) ve işlev özellikleri öne çıkarılmıştır. Atasözlerinin kaynakları,

oluşum süreçleri, aktarım nedenleri ve ortamları ile ilettikleri mesajlar göz önünde tutulduğunda, konu (tema) ve işlev merkezli yorum ve değerlendirmelerin kaçınılmaz olduğu görülmektedir.

Bireye ve topluma iyiyile kötüyü ayırt etmeyi, doğru yolu izlemeyi, doğru bir pozisyonda olmayı öğütleyen Tıva atasözleri din, ahlak, doğruluk, adalet, iyilik, emeğe saygı, bilgi, hoşgörü, cömertlik, çalışkanlık, sevgi, dostluk, vatan sevgisi, misafirperverlik gibi temel kavramlar üzerine kurulmuştur. Tıva atasözleri, Tıvaların uzun gözlem ve deneyimleri sonrasında oluşturdukları temel yargılarıyla bu yargılara bağlı ilkelerini, din ve ahlak anlayışlarıyla düşünce sistemlerini tam bir düşünce kompozisyonu içerisinde edebi sanatların gücünden de yararlanarak çarpıcı bir şekilde ortaya koymuştur. Tıva atasözleri, bireylerin içinde yaşadıkları toplumla uyum içerisinde yaşaması gerektiğine özel bir vurgu yapmıştır. Birey ve toplum hayatına zarar veren düşünce, tutum ve davranışları keskin bir şekilde eleştiren atasözleri, birey ve toplum hayatının yukarıda anılan temel kavramlar esasında sağlıklı bir şekilde sürdürülmesi adına, edebi bir üslupla hatırlatmalarda bulunmuştur. Bu özelliği, kısa ve kalıplamış olması nedeniyle kolayca ezberlenip aktarılabilen ve kültürel kodlamalara yer veren atasözlerinin daha çok işlevsel yönünün öne çıkarılmasına neden olmuştur. Sovyetler Birliği döneminde, genellikle “feodal dönem zulmü”ne karşı yorum ve eleştiri getirme işlevi öne çıkarılan Tıva atasözleri, günümüzde, daha çok Tıvaların uzun gözlem ve deneyimleri sonrasında oluşturdukları temel yargılarıyla bu yargılara bağlı ilkelerini, din ve ahlak anlayışlarıyla düşünce sistemlerini ortaya koyma işlevi ön plana çıkarılarak incelenip yayımlanmaktadır. Sovyetler Birliği döneminde daha çok sınıf bilincinin ortaya çıkması ve gelişmesi adına öne çıkarılan atasözleri, günümüzde, geleneksel değerlerin genç kuşaklara aktarılmasının yanı sıra, milli bilinçle kimliğin yeniden inşası ve geliştirilmesi bağlamında da ele alınmaktadır. Atasözlerine yaklaşımdaki bu değişimin önemli bir örneği, 2010 yılında B. K. Būdūp tarafından yayımlanan kitaptır.

Tıva atasözleri genellikle iki dizeden meydana gelmektedir. Bunun yanı sıra, tek cümle ya da dizeden oluşan atasözlerine de sık sık rastlanmaktadır. İki dizeden oluşan atasözlerinde dizelerin genellikle eşit ölçüye sahip olduğu, fakat ölçünün eşit olmadığı çok sayıda örneğin bulunduğu da görülmektedir.

Tıva atasözlerinin kuruluşunda genellikle geniş zaman (*Hag odundan halap ünner / Katkı sösten hop ünner*), emir (*Aksıñ-bile aal köjürbe / Dılıñ-bile dıt ujurba*) ve gereklilik (*Darganga hörük herek / Dalganda omaaş herek*) kipleri kullanılmıştır.

İki dizeden oluşan Tıva atasözlerinde ahengin sağlanmasında kafiyenin (dize başı, dize içi ve dize sonu kafiye) özel bir yeri vardır. Kafiye, sadece iki dizeden oluşan atasözlerinde değil, tek cümle ya da dizeden oluşan atasözlerinde de ahengi sağlayıcı bir unsurdur. Bu tür atasözlerinde klasik kafiyeden çok, aliterasyonlara yer verildiği görülmektedir: *Totkan kijige togdu*

kuduruu kadıg (Doğan kişiye toklu kuyruğu sert), *Baktıñ çurtunga bağ çıdar* (Kötünün evinde kötü yatar), *Kortuk kijiniñ karaa köskü* (Korkak kişinin gözü keskindir), vd.

Birey ve topluma, neye göre hareket edilmesi gerektiği bilgisini aktaran ve adil bir davranış için doğru yolu gösteren (Assmann 2001: 141) atasözlerinde kafiyenin yanı sıra, sözlü anlatımın sunduğu bütün imkânlardan, özellikle de edebi sanatlardan azami derecede yararlanılmıştır. Edebi sanatlar, atasözlerine edebi-şiiresel bir özellik kazandırmanın yanı sıra, anlatımı çok daha güçlü ve etkili kılmıştır. Önemli bir kısmı karşılaştırma üzerine kurulan atasözlerindeki edebi sanatların başında da epitet, teşbih, mübalağa ve kinaye gelmektedir.

NOTLAR

- ¹ Türk dilinde atasözü amlamında kullanılan kelimeler için ayrıca bk. Elçin 1988.
- ² B. K. Būdüp'e göre, Tıva'da, atasözlerini adlandırmak için "üleger çugaa", "çeçen çugaa", "çeçen domak" gibi terimler de kullanılmakla birlikte, halkın büyük bir kısmı, "üleger domak" ve "çeçen sös" terimini kullanmayı tercih etmektedir. Būdüp, 1980 yılında D. A. Monguş'un redaktörlüğünde yayımlanan *Orus-Tıva Slovar*'da yer alan "üleger domak" ve "çeçen sös"ün, atasözlerini adlandırmak için en uygun terimler olduğu görüşündedir (Būdüp 2010: 104).
- ³ Türk topluluklarının sözlü edebiyatlarında "çeçen", "şeşen" ve "sesen" biçimlerinde yer alan kelime üzerine yapılan bir etimoloji denemesi için bk. Özkan 2002.
- ⁴ "Şeşen", "şeşendik" ve "şeşensi" kelimelerinin Kazak Türkçesindeki anlamları için bk. Cürsinova-vd. 1986: 214.
- ⁵ Tıva atasözleriyle ilgili bilgi ve örneklere, diğer sözlü edebiyat ürünleriyle birlikte, Tıva sözlü edebiyatı hakkındaki bazı makale ve kitaplarda (bir kısmı ders kitabıdır) da yer verilmiştir. Örneğin, Kalzan-vd. 1964; Kalzan-Kuular-Hadahane 1975; Kalzan 1982; vd.
- ⁶ Enstitü'nün çalışmalarıyla yayım faaliyetlerini, <http://tigi.tuva.ru/> adresinden takip etmek mümkündür.

KAYNAKLAR

- ABDRAHMANOV M. - S. Mollaudov - E. Muçkinova: (1988). *Uygur Folkoriniñ Antologiyasi*, Almuta.
- ADAMBAYEV B.: (1960). "Şeşendik Sözder", *Kazak Ādebiyetiniñ Tariyhı*, (red. M. O. Āvezov), 1. c., Almatı, s. 143-215.
- AFANASEVA P. S. - L. N. Haritonova: (1968). *Russko-Yakutskiy Slovar*, Moskva.
- AGİŞEV İ. M.-vd. (hızl.): (1993). *Başkort Tiliniñ Hızlıgı. Slovar Başkırskogo Yazıka*, 1. c., Moskva.
- AKABİROV S. F.-vd.: (1981). *Özbek Tiliniñ İzahlı Luğati*, 1. c., Moskva.
- AKKOZİN M.: (hızl.), (1990). *Kazak Makal-Mätelderi*, Almatı.
- ANİSOV M. İ.: (1968). "Nekotorie Voprosı Narodnoy Pedagogiki v Tuvinskih Poslovitsah i Pogovorkah", *Sbornik Nauçno-Metodiçeskih Statey v Pomoşç' Uçitelyu*, Kızıl s. 178-201.
- ARIKOĞLU Ekrem: (2005). *Hakasça-Türkçe Sözlük*, Ankara: Akçağ Yayınları.

- ARIKOĞLU Ekrem: (2007a). "Tuva Türkleri Atasözleri", *Türk Dünyası Ortak Edebiyatı. Türk Dünyası Edebiyat Metinleri Antolojisi*, 8. c., Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, s. 257-262.
- ARIKOĞLU Ekrem: (2007b). "Tuva Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri*, (ed. A. Bican Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları, s. 1150-1228.
- ARIKOĞLU Ekrem - Klara Kuular: (2003). *Tuva Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ASANOV Şevket: (2002). *Atalar Sözleri ve Aytımlar (Kırım Tatar Tiliniñ Paremiologik Lugatı)*, Simferepol: Kırım Devlet Okuv-Pedagogika Neşriyatı.
- ASSMANN Jan: (2001). *Kültürel Bellek Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik*, (çev. Ayşe Tekin), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- BABOĞLU N. İ.: (1969). *Gagauzskiy Foklor*, Kişinev.
- BASKAKOV N. A.- A. İ. İnkijekova-Grekul: (1953). *Hakassko-Russkiy Slovar*, Moskva.
- BASKAKOV N. A.-T. M. Toşçakova: (1947). *Oyrotsko-Russkiy Slovar*, Moskva.
- BASKAKOV N. A.-vd.: (1963), *Nogaysko-Russki Slovar*, Moskva.
- BAYCİĞİTOV K.- K. Samatov - B. C. Kasımalıyev: (2002). *Kırgız Adabiyatı*, 1. c., Bişkek: Mektep.
- BAYRAM Bülent: (2010). *Çuvaş Türklerinin Kahramanlık Anlatmaları (Alplar)*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- BEKİROV C.: (1988). *Krım Tatar Halk Ağız Yaratıcılığı*, Taşkent: Okituvçi.
- BURANĞOLOV M.: (1995). *Sesen Amanatı. Halık İcadı Hem İcadsılar Turahında, Tuy Yolları, Boronço Yırzar Hem Legendalar, Kobayrzar, Öfö: Başkörtostan "Kitap" Neşrieti*.
- BÜDÜP B. K.: (2010). *Tıva Üleger Domaktar Bolgaş Çeçen Söster. Poslovitsı i Pogovorkı Tıvinskogo Naroda*, Kızıl: Tıvaniñ Y. Ş. Künzegeş Attıg Nom Ündürer Çeri.
- CUMAKADIROVNA Abdubaliyeva Baktıgul: (2010). *Türk Elderinin Makaldarının Calpılıktarı Cana Özgöçölüktörü (Kırgız, Altay, Hakas, Tuva Makaldarı)*, Karakol.
- CÜRSİNOVA M.-vd.: (1986). *Kazak Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi*, 10. c., Almatı.
- ÇOBANOĞLU Özkul: (2004). *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- DIRENKOVA N. P.: (1940). *Şorskiy Folklor*, Moskva-Leningrad.
- EFENDİYEV Paşa: (1992). *Azerbaycan Şifahi Halg Edebiyatı*, Bakı: Maarif Neşriyyatı.
- ELÇİN Şükrü: (1988). "Türk Dilinde Atalar Sözü", *Halk Edebiyatı Araştırmaları*, 2. c., Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, s. 332-344.
- ENSARİ L. - Z. Beşir - B. Hudaykul: (1925). *Uygur El Edebiyatıdan: Beyit, Nahşakoşakla, Makal, Tapışmak, Çöçekle*, Moskva.
- ESATULLAH Merdâni Rahimi: (1378/1999). *Atalar Sözü, Zarb-ül Türkî-ye Kaşkavi*, Şiraz: Kiyân-neşr.
- ĞABDULLİN Mâlik: (1974). *Kazak Halkınıñ Avız Âdebiyeti*, Almatı: Mektep Baspası.
- HADAHANE M. - O. Sagan-ool: (1965). *Tıva Üleger Domaktar Çeçen Söster*, Kızıl: Tıvaniñ Nom Ündürer Çeri.

- HADAHANE M. - O. Sagan-ool: (1966). *Tıva Üleger Domaktar Çeçen Söster. Tuvinskie Poslovitsı i Pogovorki*, Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- HARİSOV Ehnef: (1965). *Başkort Halkınıñ Ezebi Mirası*, Öfö.
- IBIRAY UUUULU - Cumaş Koyçumanov (hızl.): (2001). *El Adabiyatı Seriyası Makal-Lakaptar*, 10. c., Bişkek.
- ISKAKOV A. I. (red.): (1983). *Kazak Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi*, 7. c., Almatı.
- İMAMOV K.-vd.: (1990). *Özbek Halk Ağzaki Poetik İcadi*, Taşkent: Okıtuvçı.
- İSENBET N.: (1959, 1963, 1967). *Tatar Halık Mekalleri*, 3 c. Kazan.
- KALZAN A. K.: (1982). *Tıva Literatura. Tıva Ortumak Şkolanıñ VIII-X Klasstarına Öoredilge Nomu*, Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- KALZAN A. K. - D. S. Kuular - M. A. Hadahane: (1975). *Tıva Literaturanıñ Töögüzünüñ Oçerkleri*, Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- KALZAN A. K.-vd.: (1964). *Tıva Literatura. Dopçu Töögüzü*, Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- KANDARAKOVOY E. P. - M. Ç. Çumakaeva: (1988). *Altayskiy Folklor (Materialı Po Çalganskomu Dialektu)*, Gorno-Altaysk: Gorno-Altayskoe Otdelenie Altayskogo Knijnogo İzdatelstva.
- Karakalpak Tiliniñ Tüsindirme Sözligi*, 3. c., Nökis 1988.
- KATANOV N. F.: (1963). *Hakasskiy Folklor*, Abakan.
- KİRİŞÇİOĞLU Fatih: (2007). *Saha Türklerinin Atasözleri İnceleme-Metin*, Ankara: Nobel Yayınları.
- KÖSEYEV M.-vd.: (1985). *Edebiyat. VIII Klas Üçin Okuv Kitabı*, Aşgabat: Magarif.
- KURBATSKİY G. N.: (2001). *Tuvintsı v Svoem Folklore. İstoriko-Etnografıçeskie Aspektı Tuvinskogo Folklorı*, Kızıl: Tuvinskoe Knijnoe İzdatel'stvo, s. 342-345.
- KUULAR Ç. Ç. - A. K. Kalzan: (1976). "Üleger Domaktar Bolgaş Çeçen Söster", *Tıva Ulustuñ Aas Çogaalı*, (hızl. A. K. Kalzan-vd.), Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri, s. 100-114.
- MAKSETOV K.: (1996). *Karakalpak Halkınıñ Körkem Avızeki Döretpleri. Universitetiñ Filologiya Fakulteti Uşın Sabaklık*, Nökis: Bilim.
- MEHMÜTOV H. (hızl.): *Tatar Halık İcadi. Mekaller Hem Eytimner*, Kazan.
- MİRZAYEV T. - B. Sarımsakov - A. Musakulov (derl.): (1989). *Özbek Halık İcadi-Özbek Halk Makalları*, Taşkent: G. Gulam Adabiyat ve Sanat Neşriyatı.
- MÖGTEŞİMOVA G. R.: (2005). *Tatar Halık Mekalleriniñ Leksikası (İskirgen Süzler, Dialektizmnar hem Rus-Evropa Alınmaları)*, Kazan: Kazan Devlet Universiteti.
- NADİRŞİNA Fenüze (hızl.): (1980). *Başkort Halık İcadi. Mäkaldär, Äytimdär*, Öfö: Başkortostan "Kitap" Neşrieti.
- NİYETULLAYEV, Törebay (hızl.), (1978). *Karakalpak Folklorı Karakalpak Halık Nakıl-Makalları*, 4. c., Nökis: "Karakalpakstan" Baspası
- ÖLMEZ Mehmet: (2007). *Tuwinischer Wortschatz. Mit Alttürkischen und Mongolischen Parallelen / Tıvacanın Söz Varlığı. Eski Türkçe ve Moğolca Denkleriyle*, Wiesbaden.
- ÖZKAN İsa: (2002), "Türk Boylarının Edebiyatındaki 'Çeçen/Şeşen/Sesen' Teriminin Etimolojisi", *Uluslararası Türk Dünyası Halk Edebiyatı Kurultayı Bildirileri*, Ankara, s. 609-617.

- ÖZTOPÇU Kurtuluş: (1992). *Uygur Atasözleri ve Deyimleri*, İstanbul.
- ÖZTÜRK Rıdvan - Osman Uyanık: (2006). *Kumuk Atasözleri ve Deyimleri*, Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.
- PEKACAR Çetin: (2006). *Kumuk Türklerinin Atasözleri İnceleme-Metin-Dizinler*, Ankara.
- PERMYAKOV G. L.: (1968). *İzbrannie Poslovitsı i Pogovorki Narodov Vostoka*, Moskva
- PLOTKİNA İ.: (1953). *Tıva Ulustuñ Üleger Sösteri Bolgaş Domaktarı. Tuvinskie Poslovitsı i Pogovorki*, Kızıl: Dil, Literatura Bolgaş Töögünüñ Tıva Ertem-Şinçilel İnstitutu.
- PLOTKİNA İ. A. - A. Kalzan: (1955). *Tıva Ulustuñ Üleger Sösteri Bolgaş Domaktarı-Tuvinskie Poslovitsı i Pogovorki*, Kızıl.
- POLKANOV Y. A.: (1995). *Kırım kaylarıñ Atalar-Sözi. Poslovitsı i Pogovorki Krimskih Karaimov*, Bahçisaray.
- RADLOV V. V.: (1866). *Obraztsı Narodnoy Litaraturı Tyurkskih Plemen, Jıvuşçih v Yujnoy Sibiri i Cungarskoy Stepi*, 1. c., Sankpetersburg.
- RADLOV V. V.: (1896). *Obraztsı Narodnoy Literaturı Svernih Tyurkskih Plemen*, 7. c., S. Peterburg.
- RADLOV V. V.: (1898). *Opit Slovary Tyurkskih Nareçiy*, Sankpeterburg.
- SADVAKASOV G.-Ş. Kibirov: (1978). *Uygur Makal ve Temsilliri*, Alma-Ata.
- SURAZAKOV S. S.: (1975). *Altay Folklor*, Gorno-Altaysk.
- SÜLEYMANOV Ahmet - Gaynislam İbrahimov - Metin Ergun (hızl.): (2004). *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 29 Başkurt Edebiyatı-I*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- TANNAGAŞEVA N. - N. Kurpeşko - Şükrü Haluk Akalın: (1995). *Şor Sözlüğü*, Adana: Türkoloji Araştırmaları.
- TEKİN Talat-vd.: (1995). *Türkmence-Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- TENİŞEV E. R. (red.): (1968). *Tıva-Orus Slovar. Tuvinskogo-Russkiy Slovar*, Moskva.
- TENİŞEV E. R. - H. İ. Süyünç (red.): (1989). *Karaçaevo-Balkarsko-Russkiy Slovar. Karaçay-Malkar-Orus Sözlük*, Moskva.
- TERZİBAŞI Ata: (1962). *Kerkük Eskilersözü*, Bağdat: Zaman Matbaası.
- TUMAŞEVA D. G.: (1992). *Slovar Dialektov Sibirskih Tatar*, Kazan: İzdatel'stvo Kazanskogo Universiteta.
- URMANÇEEV F. İ. - K. M. Miñnullin: (2005). *Tatar Halık İcatı-Hrestomatiya*, Kazan: Megarif Neşriyatı.
- Uygur Tiliniñ İzahlık Lugati*, 5. c., Milletler Neşriyatı 1995.
- VASFİ İhsan S.: (2001). *Irak Türkleri'nde Deyimler ve Atasözleri*, 2. b., İstanbul: İzzettin Kerkük Kültür ve Araştırma Vakfı (Kerkük Vakfı).
- VASİLYEV Yuriy - M. Fatih Kirişçioğlu - Gülsüm Killi: (1996). *Saha (Yakut) Halk Edebiyatı Örnekleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YAZIMOV O. - D. Balakayev - İ. İşanguliyev: (1995). *Türkmen Edebiyatı, 5-nci Klas Üçin Okuw Kitabı-Hrestomatiya*, Aşgabat: Magarif.
- YUDAHİN K. K.: (1994). *Kırgız Sözlüğü*, 2. c., (çev. Abdulah Taymas), 3. b., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

YUMART G. F.: (2003). *Halih Simahlıhi, Şupaşkar*.

ZABİT Şakir S.: (1961). *Kerkük'te Hayat-ı İçtimaiye: Irak Türkmenleri Ağzında Atalarsözü*, Bağdat: Dar-ül-Basri Matbaası.

ZAFERHAH Ali: (1379/2000). *Azerbaycan Folklorundan Folklor Hazânesi*, Tebriz.

ZAJACZKOWSKI Włodzimierz: (1975). *Język i Folklor Tatarów z Dobrudży Rumuńskiej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.

ZAKİTOV S.: (1973). "Makal, Ilakaptar", *Kırgız Elinin Oozeki Çıgarmaçılık Tarihinin Oçerki*, (red. A.İsabekova-F. S. Rabihanova), Frunze, s.171-186.

ZARİF H. (hızl.): (1957). *Atalar Sözi-Aklniñ Közi*, Taşkent.